

ӘОЖ 123.1; МҒТАР 02.15.51
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055>

Г.И. НУСИПОВА¹, Ә.Е. АБУОВ², Н.Б. МАНСУРОВ^{3*}

¹PhD докторант, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gnussipova@mail.ru

²философия ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: amirekul.abuov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-4408-3923>

³филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазақ халқының рухани қазыналары саналатын, құндылығы шексіз асқақ идеяларға толы Абай Құнанбаевтың дүниетанымындағы «Адам бол!» қағидасының адамгершілік сипаты қарастырылады. Келешек ұрпаққа адамшылық жолды көрсететін ақынның этикалық ұстанымдары, нұсқаулары жан-жақты сараланады. Оның өнегелілік тұрғыдан жетілдірудің жалпыадамзаттық озық және этикалық идеялары, бірлік пен татулық, еркіндік, жақсылық, арлылық, адамгершілік, мейірімділік және әділеттілік, білімділік, т.б. өзекті философиялық көзқарасы – бүгінгі ұрпақ үшін үлгі болатын басты құндылық. Сондай-ақ мақалада адам баласының түрлі мінездерге ие болатыны ол мінездің жақсы болуы ақыл мен ғылымға тәуелді екендігін нақтылайтын ойшыл ақынның тұжырымдамасы негізінде ашып көрсетіледі. Ал ғылымға жету үшін ерекше махаббаттың қажеттігі, сол арқылы өзінің жаратушысын, мына қоршаған дүниені танып-білетіндігін ақын шығармашылығы дәлелдей түседі.

Авторлар адамның өзін-өзі жетілдіруі, жақсы мінезді болып тұлғалануының көрінісі ретінде Абай Құнанбайұлының ұстанған бес асыл іс тірегінің негізінде заманның сұранысына сай салауатты да саликалы адам қалыптасатынын келтіреді. Бастысы, ақын шығармашылығынан халықтың рухани болмысының қалыптасуында ұлт болашағының еркіндігін болжағанын ұсынады.

Кілт сөздер: Абай, еркіндік, руханилық, кемелдік, абайтану, этика, қара сөз, адамгершілік.

G.I. Nussipova¹, A.E. Abuov², N.B. Mansurov³

¹PhD Doctoral Student, Institute Philosophy, Political Science and Religion Studies of Committee Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gnussipova@mail.ru

²Doctor of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: amirekul.abuov@ayu.edu.kz

³Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Нусипова Г.И., Абуов Ә.Е., Мансуров Н.Б. Абай шығармашылығындағы еркіндік мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 54–63. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055>

***Cite us correctly:**

Nýsypova G.I., Abýov Á.E., Mansurov N.B. Abai shyǵarmashylyǵyndaǵy erkindik máselesi [Freedom Issues in Abay's Works] // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy. – 2020. – №4 (118). – B. 54–63. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.055>

Freedom Issues in Abay's Works

The article considers the moral nature of the principle in the worldview of Abay Kunanbayev «Be a man!», which is a spiritual value of the Kazakh people. The author thoroughly analyzes the ethical guidelines and instructions of the poet, which indicate the path of humanity to the future generation. His universal advanced and ethical ideas of moral improvement, unity and peace, freedom, kindness, conscience, morality, kindness and justice, education, etc. are the main values that serve as an example for the modern generation. Based on the concept of the poet-thinker, which makes it clear that good character depends on reason and science, the article also reveals the fact that people have different character traits. And to achieve science, a special love is necessary, thanks to which the poet's creativity knows its Creator, the world around it.

The authors note that the five pillars of Abay Kunanbayev's creativity are the manifestation of human self-improvement, the formation of a good character, the formation of a healthy and virtuous person who meets the needs of the time. The main thing is that the poet assumes the freedom of the future of the nation in the formation of the spiritual essence of the people.

Keywords: Abay, freedom, spirituality, perfection, Abay studies, ethics, words of edification, humanity.

Г.И. Нусипова¹, А.Е. Абуов², Н.Б. Мансуров³

¹*PhD докторант, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК (Казахстан, г. Алматы), e-mail: gnussipova@mail.ru*

²*доктор философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: amirekul.abuov@ayu.edu.kz*

³*кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави*

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

Проблема свободы в творчестве Абая

В статье рассмотрена моральная природа принципа в мировоззрении Абая Кунанбаева «Будь человеком!», который является духовной ценностью казахского народа. Всесторонне анализируются этические установки, наставления поэта, указывающие путь человечества к будущему поколению. Его общечеловеческие передовые и этические идеи нравственного совершенствования, единство и мир, свобода, добро, совесть, нравственность, доброта и справедливость, образованность и т.д. являются главными ценностями, которые служат примером для современного поколения. Основываясь на концепции поэта-мыслителя, которая дает понять, что хороший характер зависит от разума и науки, в статье также раскрывается тот факт, что люди имеют разные черты характера. А для достижения науки нужна особая любовь, благодаря которой творчество поэта познает своего Творца, окружающий мир.

Авторы отмечают, что пять столпов творчества Абая Кунанбаева – это проявление человеческого самосовершенствования, формирование хорошего характера, формирование здорового и добродетельного человека, отвечающего запросам времени. Главное то, что поэт предполагает свободу будущего нации в формировании духовной сущности народа.

Ключевые слова: Абай, свобода, духовность, совершенство, абаеведение, этика, слова назидания, человечность.

Қазіргі кезеңде тәуелсіз Қазақстанның алдынан жаңа кеңістіктер ашылып, өз болашағын өзі жасап, өз тағдырын өзі анықтап, өмірлерін мемлекеттің ұлттық мүдделері мен қазақ халқының адамгершілікті құндылықтарға сай етіп жасауларына мүмкіндік берілді. Осыған байланысты Абайдың келешек ұрпаққа адамшылық жолды көрсететін этикалық

ұстанымдары, нұсқаулары өте маңызды. Өнегелілік тұрғыдан жетілдірудің жалпыадамзаттық озық идеяларымен қатар ақынның бірлік пен татулық, еркіндік, жақсылық, арлылық, адамгершілік, мейірімділік және әділеттілік, білімділік өзектелген философиялық көзқарасы тәуелсіз Қазақстанның рухани жаңғыруы және қайта құруларының рухани негізі бола алады.

Абай арнайы философиялық еңбектер жазбағанымен, оның философиялық терең толғаныстарға, әртүрлі идеяларға толы поэзиялық туындылары мен қара сөздері адамзат үшін баға жетпес құндылық. Ойшылдың осы ерекшелігін алғашқылардың бірі болып аңғарған қазақтың аса көрнекті жазушысы Жүсіпбек Аймауытов. Ол Абайдың ақылы мен білімі, дүниені дұрыс философиялық тұрғыдан түсінуін, ой-толғаныстарының тереңдігін бағалап, данагөй философ деп таныды [1, 6-б.].

Сонымен қатар Абайдың барлық рухани мұрасын жүйелі зерттеген, абайтанудың негізін салған адам М.О. Әуезов болды. Ол Абай жолының бүкіл адамзаттық мазмұнын аша отырып, дүниежүзілік мәдениеттің ауқымына көтерді. «Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер» атты ғылыми еңбегінде М.О. Әуезов былай дейді: «...жақын заманда қазақстандық әлеуметтік, философиялық ойдың өсу тарихын зерттейтін... жаңа философтарымыз Абайдың жаңағыдай мұраларын түгелдей теріп, тереңдеп талдап тексеруге мейлінше баратын болады» [2]. 1924 жылы М. Әуезов Абай шығармаларының толық жинағын құрастырып, болашақтағы абайтану саласындағы көлемді зерттеулердің іргетасын қалап берді.

Бүгінгі тәуелсіздік заманда қазақ халқының рухани қазыналарын, өткені мен бүгінін, құндылығы шексіз асқақ идеяларын зерттеу маңызды болып тұрған тұста Абайдың дүниетанымын қалыптастырған қоғамдық-мәдени жағдайлар қайта назар аударуды қажет ететін өзекті мәселе болып отыр. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» деген еді [3].

Абай Құнанбаевтың шығармашылығына терең үңілетін болсақ, оның қара сөздерінен, өлеңдерінен, поэмаларынан, аудармаларынан болсын қазақ халқының рухани болмысының еркіндігін көруге болады. Ойшыл өзінің халқын сынап отырып, кейде өкініп, кейде күйініп, оларды қайрай отырып, қайта түлеп, жаңаша құрылуға шақырады. Абайдың философиялық ойы қазақ халқының рухани байлығының көрінісі. Ол халқының бүгіні мен ертеңіне зор алаңдаушылықпен қарады. Ойшылдың философиясындағы басты мәселе адам болғандықтан, оның эстетикалық, этикалық көзқарастары, арман-мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен сол заманда қалыптасқан ұлттық ой-сананың ерекшелігі Абайды терең толғанды. Өйткені, адамның өмірі мен тұрмысының мәні, дүниемен қатынасы философияның негізгі өзегін, басты мәселесін құрайды және оның ерекшелігін қазақтың шынайы ұлттық болмысы ретінде қарауға болады. «Абайдың дүниетанымы адам туралы ілім деп айтуымыз керек. Ал адамның мақсаты – жетілу, жетілу ол – арылу, ағару, рухани тазару» [4, 34-б.].

Адамзат үшін ең құнды нәрсе өмір болса, сол өмірді мәнді, сәнді ететін – адамгершілік. «Адам өмірінің философиялық мәні» атты монографияның авторы Г. Нұрышеваның пікірінше, өмір мәні – адамгершілікті сақтап өмір сүру десек, таңдаудың ең күрделісі – адамгершілікті таңдау жасау екені түсінікті [5, 19-б.].

Абай өзінің шығармаларында бүкіл адамзаттық мұрат пен арман-мүдделерді жыр еткен бір ұлттың әлемдік деңгейдегі терең ойлы асқақ философ-ақыны. Ол тұлғаның адамгершілік тұрғысынан биіктерге көтерілуін насихаттай отырып, өмір мен өлім туралы кең мағыналы қорытындылар жасады. Ойшыл өз еңбектерінде «Адам бол!» деген адамгершілік үндеу тастай отырып, кісілікке, адамшылыққа, имандылыққа жетеледі, адамды сол тұрғыда жетілдіруге, сол арқылы қоғамды кемелдендіруге ниеттенді. Бұл – ақын шығармаларының

басты өзегі. Осы арқылы ол адамның қоғамдық өмірдегі басты рөлі мен орнын анықтайды, ондағы сыншыл ақылды жоғары бағалайды. Соның арқасында тек бір халықтың данышпан ойшылы ғана болмай, бүкіл әлемдік мәдениеттің көрнекті өкіліне айналды.

Абай үшін ақындық қана мұрат емес, оның ақындығы – адамгершілік танымының құралы. Ол белгілі бір адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі тапқан қалыбын, жүйесі мен жолын жасайды. Адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына үңіле түседі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл етем деп шарқ ұрады [5, 265-б.].

Адамгершілік қаламгерлердің дерлік барлығына ортақ тақырып. Алайда әр қаламгер дәстүрлі түрде жалғасып келетін бұл тақырыпты өз хәлінше жазып қалдырады. Ал Абай адам болу мен адамгершілік қасиеттің жүйелі жолын ұсынады. Онда ақын Аристотель, әл-Фараби келтірген тұжырымдарды негізге алады. Соның салдарынан адамның кемелдікке жетуінде этика мәселесі қамтылады. Себебі Абай этика, мораль мәселелерін барынша кең сөз еткен ақын. Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлығынан жоғары қояды. Бұл ретте оны этика мәселесін терең әрі кең саралаған ойшыл ақын ретінде танимыз.

Абайдың қарасөздері – оның ағартушылығын биік сатыдан айқындайтын еңбектер. Ол өзінің қара сөздерінде оқу, өнер-білім мәселелерін өте жоғары бағалап, өнер-білімсіз надандыққа қарсы шығып отырды. Ол: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады» [6, 14-б.] немесе «Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешнәрсені оларсыз біліп болмайды» деген еді [6, 35-б.].

Бұл жерде ойшыл адам өмірінің маңыздылығы оның рухани құндылықтарды меңгере білуінде және адамзаттың кемелденіп, рухани жетілуіне, ең алдымен сауаттылық, білім қажет екенін айтады. Абайдың өлеңдері мен қара сөздерін талдай отырып, оның қарасөздері арқылы ғылымның адам өмірінде алатын орнының ерекшелігін, адамның ішкі жандүниесін ұғынуға, ақыл, қайрат, жүрек сияқты қасиеттердің болуына күресе білуге, ғылыми-философиялық ойды түсінуге, сөйлеу, талдау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим хәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады деп келеді Абайдың отыз сегізінші қара сөзі [7, 185–б.].

Әуелі адамдықты ақылмен байлаған ақын оны ғылыммен жетілетіндігін келтіреді. Сол ғылымды игеруде үш ұстын болуын, олардың сау әрі мықты болуын айтады. Осы негіз еткен үш ұстын жақсы болған қоғамда адамның адамдығы да жақсы толығады дейді. Ондай қоғамды қалыптастырған халықтың да болашағы жарқын болатынын меңзейді. Міне ақын адамның адамдығын да, ақылдың жетілуін де ғылымға негіздеп, оның мықты болуын тәннің саулығы мен мықты зейінге жетелейді. Ал бұл мәселелердің барлығының қағидаты жақсы ата-ана мен ұстаздан қалыптасады деп тұжырымдайды.

Абай өмір сүрген уақыт қазақ елінің тәуелділікке мойынсұнған кезеңі болғандықтан, ол халықтың надандығын жойып, қоғамның артта қалушылығымен күресу үшін әр адам ең алдымен өзінен бастап, бойындағы жаман қасиеттерінен арылып, кемшіліктерін түзеп, жүректі, ойды тазартуы керек деген пікір айтады. Қазақтың өтірікші, өсекші, еріншек, жалқау, сұраншақтық, мақтаншақтыққа үйір болуының бірден-бір себебі – жұмыссыздық. Егер пайдалы еңбекпен айналысып, егін салып, сауда жасаса одан арылуға болар еді деп түсінді. Өйткені, адамды аздыратын жаман қылықтар бос уақыт пен еркіндігін дұрыс пайдаланбағаннан туындайды. Ол туралы Абай былай дейді:

«Бәрі де шаруаға келеді олақ
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ

Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып,
Сәлемдеспей, алыстан ыржақ қақпақ» [8, 28-б.]

Қазақ қоғамындағы мұндай келеңсіз жағдайларды қынжыла отырып, Абай одан шығу жолдарын да көрсетіп берді. Ол осы кемшіліктердің алдын алып, түзете білсе адамдар арасындағы қарым-қатынас түзеліп, шынайылық, нағыз сыйластық орнайтынын айтты. Сондықтан да Абайдың мақсаты – ұлттың рухани жетіліп, кемелденуі еді. Ол халықтың болашақта ескіліктің бұғауынан шығып, қара тұманнан айығып, өмірі өзгеріп, жарық күн туатынына сенді.

Халық билігінің орысқа қарағанын, байлардың малын шашып, пара беріп, болыстыққа таласқанын көріп, «Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға. Шелгірейіп орысың, шенді шекпен жапқанға» – деп ащы мысқылдайды. Сонымен қатар ойшыл елдің надандығын, ескі әдет-ғұрыптардың шырмауындағы ауыр халін ашық айтады. Осыған байланысты белгілі абайтанушы Қ. Мұқаметханов былай деп жазады: «...Алым-салық онан сайын молайып, патша әкімдері мен қазақ байларының ел билеу жөніндегі үстемдігі күшейе түсті. Сөйтіп, бұл реформа қазақ халқын ұлттық және саяси жөнінен правосыздыққа айналдырған нағыз бюрократтық, әскери-отаршылдық сипаттағы реформа болды... Абай: өз қолыңнан ырқың (билігін) кетіп отырғанда ел болар дей алмаймын. Халық билікті өз қолына алып, өз тағдырын өзі шешетін болғанда ғана мақсатқа қолы жетеді деген пікірді айтып отыр» [9]. Сондықтан халық тізгінді қолға алып, ел болып қалу үшін әрбір адам өзін-өзі жетілдіру керек деген ой, Абайдың шығармашылығының, көзқарасының, дүниетанымының өзегін құрды.

Абай адамның рухани жетілуі шексіз екенін көрсетті. Нағыз рухани жетілген адам ғана өзінің барлық білгенін, оқып-тоқығанын, танып-білгенін адамзатқа, халқына, еліне бағыштайтынын айта келе, адам үшін ұлы бақыт халықтың қайғы-қасіреті мен ауыртпалығын жеңілдету деп біледі, оның жоғары міндетін адамдарға зор пайда әкелу деп бағалайды. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» [6, 78-б.] – деп, бұл мәселені халыққа білім беру, ағарту тұрғысынан шешті.

Осы тұрғыда М.С. Орынбеков: адамның білімге талпынысы табиғи қасиет «...өйткені адамды, қоғамды адасушылықтан сақтайтын да, индивидке идеялар мен ережелер, ойлар мен болжамдар беріп, жалпы таным әлемі ретінде ашылатын да білім» [10] – деп жазады.

Қазақ ақыны және философының шығармашылығын талдай отырып, оның патриотизмі мен ойлауының өзіндік ерекшелігін байқауға болады. Абайдың көзқарасы гуманистік. Ол жалпыадамзаттық құндылықтар мен мұраттарды бейнелейді. Гуманизм кең мағынада – бұл адамның адам ретіндегі құндылығын, оның еркіндікке, бақытқа, дамуға, жетілуге және қабілеттерін көрсетуге деген құқығын мойындайтын көзқарастар жүйесі. Гуманизм бойынша, теңдік, әділеттілік және адамгершілік принциптері адамдар арасындағы қатынастардың өлшемі. Гуманизм – бұл адамгершілік, жақсылық, жолдастық, басқаларға қатысты серіктестік. Адам өмірінің мәні мен формасын анықтауға құқығы бар деп тұжырымдаған дәл осы этикалық ұстаным Абайдың дүниетанымына тән болды. Абайдың гуманизмі – бұл тарихы терең қайырымдылықпен, патриоттықпен, халыққа деген сүйіспеншілікпен байланысты.

Еркіндік – бұл адамның идеалдық үшін шындыққа қарсы шығу қабілеті. Бірақ еркіндік анархия емес, ол адамның өз ойлары мен істері үшін жауапкершілігін көрсетеді. Жақын адамдарға, ұлтқа, адамзатқа деген сүйіспеншілік – бұл Абай айтқан адамның ақыл-ойы мен білімін тереңдету түсетін жауапкершілік сезімі.

Еркіндік, – дейді профессор Қ.Ә. Әбішев, – «Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы» атты ұжымдық монографияда тек адамның өзіне ғана тән қасиеті, оның мәні, яғни, ол шын мағынасында адамды адам ететін нәрсе [11, 16-б.]. Абай еркіндік мәселесін шешуде қазақ халқының бостандығы тарихи, өткеннен болашаққа бүгінгі арқылы

бағытталады деген көзқарасты ұстанды, бірақ тарихи процестің шындығына талдау жасасақ, егер прогресс болмаса, алға жылжу жоқ, ол өткенді бағалайды.

Абайдың пайымдауынша, парасаттылық пен ұстамдылық, өз несібесіне қанағаттану, өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктері шеңберінде өзін-өзі шектей білу – бұл адамдағы ізгіліктің негізі болып табылады.

«Еріксіз түскен ылдидан, Еркінмен шыққан өр артық». Бұл Абайдың еркіндікті сөз еткені. Еркіндіктің маңызын, мәнін ұғындырған ойшыл ақын оны рухани еркіндікпен байланыстыра сабақтайды. Сондықтан ол еркіндікті тәртіппен үйлестіреді. Олардың үйлесімділігінің сыртқы және ішкі мәніне қарай талдау жасайды. Өзінің ұрпақ тәрбиесіне арнаған «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі философиялық ойдың танымы – даналық, өсиет:

Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой.

Ұсынылған байламның тірегі – бес асыл іс. Бұл идеяның басты ұстанымы – адамның өзін жетілдіруі. Абайдың бес асыл ісі мен бес дұшпанның арасындағы талас жан мен тәннің таласы. Ол өте күрделі мәселе. Алғашқысы адамның жақсы мінезді болып қалыптасуының көрінісі болса, кейінгісі өзімшілдіктің, тәкаппарлықтың сипаты. Міне ойшыл ақынның жан мен тәннің таласы дегенде адам болмысының қалыптасуындағы күресті айшықтайды. Ондай құбылыс қоғамда да, әр адамда да орын алатын құбылыс деп ұғындырады. Мұны философия ғылымында сана мен тұрмыстың таласы дейді.

XX ғасырдың ойшылдарының бірі И.А. Ильин «Еркін болу деген не?», «Еркіндік не үшін керек?» деген сұрақтарға адам еркіндігінің әртүрлі қырларын зерттей отырып: тұлғаның сыртқы еркіндігі мен оның ішкі азатталуын ажыратады, еркіндікті махаббатпен, сеніммен бірге қарастырады. Саяси еркіндікті зерттеп, оны сыртқы еркіндік түрі ретінде қарастырады, беделді, тәртіпті еркін адам жауапкершілігін сыйлау мәселесін алға қояды, адамдардың бей-берекетсіздігін сынайды [12, 165-б.]

Абайдың да шығармаларында еркіндік мәселесі әртүрлі қырларынан қарастырылады. Мысалы, «Қансонарда шығады бүркітші аңға» деген өлеңіндегі бүркіт қазақ халқының түсінігінде шынайы еркіндіктің, өзінің болмысына сай абсолютті еркіндіктің символы болып табылады. Бұл жерде түлкі өзінің тіршілігі үшін күрессе, бүркіт өзінің мақсаты мен жауапкершілігін орындау үшін айқасады. Түбінде бүркіт өзінің мақсатына жетеді. Бұл туындыдан ойшылдың сол кезеңдегі қазақ халқының рухы мен еркіндігінің символы, тәуелсіздік үшін күресудің рәмізі ретінде көрсеткісі келгенін байқауға болады.

Ойшылдың философиясының өзегі – адам. Адам өз өмірін өзі жасаушы және оның иесі болып табылады. «Адам еркіндігі белгілі бір деңгейлерде шартталады. Оның бірі – еңбек» деген тұжырым айтады. Адам қол еңбегімен немесе ой еңбегімен айналыспаса уақытының зая кетіп, өмірінің мәнсіз болатынын айта келе, толықтай тіршіліктен азат болуы мүмкін емес екендігін айқындайды. Сондықтан идеалды адам адамгершілікті, еңбеккер, білімді болуы керек, мұндай адамның әлеуметтік, моральдық жауапкершілігі оның еркіндігімен бағаланады. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деп аталған өлеңі экзистенциалдық толғанысқа құрылған туынды. Бұнда да адам еркіндігі мәселесі антропологиялық деңгейден онтологиялық дәрежеге дейін көтеріледі. Адамзат тіршілігінің мағынасы мен мәніне шолу жасай отырып, өлім мен өмір мәселесін қозғайды: Жас – қартаймақ, жоқ – тумас, туған өлмек, Тағдыр жоқ өткен өмір қайтып келмек, Басқан із, көрген қызық артта қалмақ, Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек» [8, 23-б.]

Абай дүниетанымындағы негізгі мәселелердің бірі – махаббат философиясындағы толғаныстар тек сүйіспеншілікті дәріптеп қана қоймайды, онда да адам еркі мен ішкі психологиялық бостандығы және махаббат еркіне мойынсұну мен одан азат болу мәселелері толғанылады. «Махаббатсыз дүние бос, Хайуанға оны қосыңдар», -деген жолдардан адам болмысы «дүние» ұғымына сыйғызылып жалпыланып, онсыз мағынасыз әлемді

бейнеленгендей болады. Яғни, тіршілік тірегі махаббат. Абай руханилықтағы басты орынға Аллаға деген сенімді оның мәңгілік шындық екенін қойды. Абай түсінігіндегі махаббат Алладан таралады, өйткені Алла жер бетіндегі тіршілік атаулыны махаббатпен жаратқан [13, 138-б.].

Міне сол жаратқан Алланы сүюді де тілге тиек етеді:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Мұнда махаббатты да Жаратушымен байлап, оның осындай құдірет күш иесі екендігін әрі оны да адам баласының сүйіспеншілігімен болатынын айтады.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Жаратушыны сүйе білген жанның адамзаттың барлығын бауыр деп тани білу керектігін, бұл әділетті жол екендігін паш етеді. Бүгінгі сүйіспеншілік ауанының өзге бағытта дамуы оның бастапқы сипатынан алшақтап, махаббатқа деген сенімнің де күмән тудыратын жағдайға жеткендігін аңғартады.

Абай Құнанбайұлы Жаратушының осындай адамға деген асыл сезімінің қаншалықты маңызды әрі қажетті екендігіне ерекше мән береді. Сол арқылы адамды өзге жаратылыстармен салыстыра келе оның олардың иесі екенін және асыраушысы болатынын, қажетіне жаратып, пайдалануға болатынын да атап өтеді.

Абай: «Махаббат – әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселер бірлән», – дейді. Үшеуі де – қайырымдылықтар, тек Аристотель жүйесі бойынша айтар болсақ, алғашқысы этикалық, кейінгі екеуі дианэтикалық қайырымдылыққа жатады. Адам болудың басы махаббат, яғни жақсылыққа, білмекке ықылас қою. Осы алғашқы махаббаттан басталатын адами әрекет ең биік тұғыры – Ақылға дейін жетіле береді [5, 306-б.].

Ақынның мұндағы айтпағы ғылымға махаббатпен көңіл бөлу. Олай болмағанда адамның ісі қашанда толық болмайды. Ісі толық болмаған адамның берекесі болмайды деп біледі. Ғылымға да осылай қарайтын жанның да өз Жаратушысына солай қарайтынын атайды. Нәтижесінде барлығы толық болмаған соң, Абай Құнанбайұлы мұндай адамдарды толық болмаған жарым адамға теңейді. Біздің көп ретте сөз етіп келетін «толық адам» сипаты осыдан көрінеді [14, 89-б.].

Шығыс ойшылдары мен орыс мәдениетінің қоғамдық-философиялық ой жүйесі Абайдың дүниетанымы мен эстетикалық көзқарастарының қалыптасуына үлкен әсерін тигізді. Ол осы елдердің білімінен, мәдениетінен және діни құндылықтардан өзіне қажеттілерін игеріп, терең түсінетін, өнегелі, заманына лайықты адамды қалыптастырғысы келді. Соның негізінде жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына түрткі болып, оның өзін-өзі тануына, өзін-өзі тәрбиелеуге ықпал ету, тәлімдік мүмкіндік туғызу, адамдардың бір-біріне деген сыйластық, өзгені өзіндей қабылдауға, өзге ұлттардың салт-дәстүрлерін сыйлаудың маңызына мән беру. Яғни, адам өзінің моральдық, адамгершілік құндылықтарын сақтай отырып, соңғы демі қалғанша адами қалпында қалуын аңсады.

Абай шығармашылығында қазақ халқының дәстүрлі діліне сай әлемге деген ашықтық идеясы адамгершіліктің, сүйіспеншіліктің, әділдіктің, әділеттіліктің, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы мен ауызбірлігінің негізі деп санайды. Адамзат барлық ой-толғаныстарын бөлісіп, бірін-бірі түсінісу арқылы бақытқа қол жеткізеді дей келе, халықты өзара түсіністікке, бейбітшілік пен келісімге шақырады. Көпұлтты қоғамы бар мемлекет жағдайында ойшылдың бұл идеялары қазіргі заманда өзектене түсіп, өз келбетінді, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, өзге халықтармен достық байланысты орнатуға деген үндеуі бүгіннің негізгі ұранына, құндылықтық бағдарына айналуда.

Қоғамның тұтастығы мен мемлекеттің өміршеңдігі әрине, бір аумақта тұратын адамдардың ұлттық бірегейлігіне тікелей байланысты, олар өздеріне ортақ діни және зайырлы құндылықтарын, мемлекет бола алатын байланыс тілін құрады. Мұндай

біртұтастық және біртекті қоғам мемлекет болып, оны танытуға көмектеседі. Осыған байланысты көпұлтты елді біріктіру ұлттық бірегейлікті нығайтуды талап етеді. Сонымен қатар, ежелгі антикалық мәдениеттен бастау алған Батыс Еуропа мәдениеті Абайдың дүниетанымының тарихи сабақтастығында маңызды рөл атқарды. Ойшыл Сократтың, Платонның, Аристотельдің шығармаларымен жақсы таныс болған. Бұған ақын шығармалары дәлел. Ол көптеген ойшылдардың және орыс ақындарының шығармаларын қазақ тіліне аударды.

Г.К. Бельгер «Гете және Абай» атты қызықты еңбегінде Абай поэзиясының терең философиясын ашып, өзгешелігі жағынан Гетеге жақындығын айтады. «Мен әуелі Абай арқылы Гетені таптым. Бұл әншейін айтыла салған жылтырақ сөз емес. Басқасын былай қойғанда, Гетенің әйгілі «Жолаушының түнгі жыры» атты өлеңін мен әуелі Абайдың «Қараңғы түнде тау қалғып» деген өлеңін оқып барып, Лермонтовтың «Тау шыңдары» арқылы бойыма сіңіріпшім» дейді Г. Бельгер [15].

Қазіргі уақытта жаңа философиялық пайымдаулар бойынша шығарылған елеулі еңбектер көп. Әрине, тәуелсіздік кезеңіндегі еңбектердің мәні мен мағынасы алдыңғы тарихқа қарағанда ерекше сипаттамаларға ие. «Ағартушылықтың ұлы идеяларын өзіне сіңірген және әлемдік мәні бар орыс және батыс мәдениетін шығармашылықпен өзгерткен Абай қазіргі кезде бізге басқа негізде қызмет етеді. Абай бізді ұлттық эгоизмнен сақтайды. Шығыс пен Батыстың қайнар көздері мен тәжірибесін біріктіріп үйлестіре отырып, әлемдік көзқарастағы еуразиялық мәдениеттердің тоғысында Абай таза ұлттық құбылыс ретінде әсерлі көрінеді» [16].

XXI ғасырда ұлы Абайдың сарқылмас рухани мол мұрасын жүйелі түрде зерттеу қажеттілігі туындады. Белгілі абайтанушы Ғ. Есімнің «Хакім Абай» кітабында «Асылында, адамның ғұмырынан асқан қандай ақиқат болуы мүмкін: тек ғұмыр болған жерде ғана зерделі сөз, айтылар ой, жазылар кітап болмақ. Адам ғұмырынсыз болмыс мәңгісіз. Себебі болмыстың бар-жоғы туралы айтатын жан болмаса, оның растығын кім дәлелдемекші? Осы идеялары үшін біз Абайды хакім дейміз. Хакімдер – болмыс құбылысының мәні мен себебін анықтап, адамзатты түзу жолға салушылар» [17, 385-б.] деп, ұлы ақынның даналық дүниетанымын сараптайды. Ол ақынның жекелеген ойының түйіндерін түсіндіретін герменевтикалық тәсілді қолдана отырып, Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі философиялық тұжырымдарды нақтылы ұғымдар түрінде қарастырды. Бұл еңбек ұлы ойшылдың мәңгілік өшпес рухани мұрасын қайта жаңғыртып, жастардың санасына даналықтың нұрын шашып, парасатты ой ұялататын, қазақ халқының қоғамдық ой-пікірінің қалыптасуына ықпал етеді деп сенеміз.

Қазақ тарихы мен әдебиетін зерттеуде ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтында ежелгі дәуірден қазіргі күнге дейінгі қазақ философиясының көп томдық үздіксіз тарихын жасауда көлемді бес томдық кітап жарық көрді. Соның ішінде 3 томның бір бөлімі Абайдың дүниетанымы мен философиясына арналды. Оған белгілі философтар Ә.Н. Нысанбаев, С.Е. Нұрмұратов, Г.Г. Барлыбаеваның зерттеулері енгізілді.

Белгілі ғалым С.Е. Нұрмұратовтың пікірінше: «Өз уақытында мәселені өткір қоя білген ойшылдың негізгі еңбектері – Абайдың келесі ұрпақтарға қалдырған рухани мирастық сәлемдемесі болып табылады. Бұл әрекет ақын дара руханилығының көрінісі, халқының жарқын болашағына деген үміті мен сенімінен туындаған әрекеті деп бағаланады» [18, 180-б.].

Сондықтан Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Біз Абайды XIX ғасырда өмір сүріп, XXI ғасырдың сөзін сөйлеген данышпан ретінде әлемге танытуымыз керек. Сонымен қатар оны ұлттық сананы жаңғыртуға зор ықпал еткен рухани реформатор ретінде дәріптеуге міндеттіміз» [19].

Түйіндей келгенде, Абай қоғамдық-философиялық ой жүйесін қалыптастыруда адамның дүниетанымын, эстетикалық көзқарасын діни құндылықтар негізінде мәдениетті,

өнегелі, түсінігі мол, заманына лайықты болуын қалады. Соның арқасында оның жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуының формуласын жасады.

Бір сөзбен айтқанда, адам моральдық, этикалық, яғни адамгершілік құндылықтарды игерген, ұлттық дәстүрдің мазмұнына сай, өмірге деген құштарлығы мол, адам болып келген соң, адам болып кетуді насихаттайды. Оның адамшылық, кісілік, имандылық тұрғысынан жетілуді ұсынған ой-тұжырымдары таптырмас мұра. Өткеннен сабақ алып, келешекке жол салуды сілтейтін ойшыл ақынның адам болып қалыптасудағы еркіндік идеясы бақытты болудың формуласы және өзін-өзі жетілдірудің әдіс-тәсілі.

Ал бүгінгі қоғам үшін Абай Құнанбаевтың шығармашылығынан қазақ халқының рухани болмысының қалыптасуында ұлт болашағының еркіндігін болжағанын әбден көруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аймауытұлы Ж. Журнал туралы // Абай, 1918. – №1.
2. Әуезов М.О. Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967. 171-б.
3. Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Egemen Qazaqstan, 9 қаңтар, 2020.
4. Барлыбаева Г., Ерғалиев І. Абайдың этикалық және гуманистік ой-толғаулары. – Алматы: ҚР ҒМ-ҒА Философия институты, 1997. – 48 б.
5. Әліпхан М.К. Адамгершілік ілімі және Хәкім Абай. – Алматы: Қазақ кітабы, 2020. – 480 б.
6. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
7. Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық жинағы. II том. – Алматы: Ғылым, 1977. – 312 б.
8. Абай /Ибраһим/ Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – Т. 1 – 336 б.
9. Мұқаметханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік Көркем Әдебиет баспасы, 1959. – 144 б.
10. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 163 с.
11. Абишев К.А. О природе власти как социального явления. Отчуждение и власть. Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2007. – С. 16–63.
12. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – 432 с.
13. Қоңырбаева К.М. Қазақ философиялық ойы эволюциясындағы еркіндік идеясы: Монография. / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 216 б.
14. Мансұров Н.Б. Абайдың көркем сөз дүниесі // Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2020. – Б. 84–93.
15. Бельгер Г. К. Гете және Абай. – Алматы: Жалын, 1989. – 45-б.
16. Бижанов А., Барлыбаева Г.Г. Абай в современном мире // Казахстанская правда, 17 января, 2020.
17. Есім Ғ. Хәкім Абай. – Астана: Фолиант, 2012.
18. Нұрмұратов С.Е. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақтың ағартушылық философиясы / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. – 388 б.
19. Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай – рухани реформатор // Egemen Qazaqstan. 10 тамыз, 2020.

REFERENCES

1. Аймаýтыулы Ж. Жýрнал тýралы // Abai, 1918. – №1. [in Kazakh]
2. Áýezov M.O. Abai Qunanbaev: maqalalar men zertteýler. –Almaty: Gylym, 1967. 171-b. [in Kazakh]
3. Qasym-Jomart Toqaev. Abai jáne XXI ғасырдағы Qazaqstan // Egemen Qazaqstan, 9 қаңтар, 2020. [in Kazakh]
4. Barlybaeva G., Ergaliev I. Abaidyń etikalyq jáne gýmanistik oi-tolǵaýlary. – Almaty: QR ǴM-ǴA Filosophia institýty, 1997. – 48 b. [in Kazakh]
5. Áliphan M.K. Adamgershilik ilimi jáne Hákim Abai. – Almaty: Qazaq kitaby, 2020. – 480 b. [in Kazakh]
6. Abai. Qara sóz. Poemalar. – Almaty: El, 1993. – 272 b. [in Kazakh]
7. Abai Qunanbaev. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq jinaǵy. II tom. – Almaty: Gylym, 1977. – 312 b. [in Kazakh]
8. Abai /Ibrahim/ Qunanbaıuly. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jinaǵy. – Almaty: Jazýshy, 1995. – T. 1 – 336 b. [in Kazakh]
9. Muqamethanov Q. Abai shyǵarmalarynyń tekstologıasy jaiynda. – Almaty: Qazaqtyń memlekettik Kórkem Ádebiyet baspasy, 1959. – 144 b. [in Kazakh]
10. Orynbekov M.S. Dýhovnye osnovy konsolidatsıı kazahov. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 163 s. [in Russian]
11. Abishev K.A. O prirode vlastı kak sotsialnogo iavlennia. Otchýjdenie ı vlast. Vlast kak tsennost ı vlast tsennostei: metamorfozy svobody. – Almaty: Institut filosophii ı politologii MON RK, 2007. – S. 16–63. [in Russian]
12. Ilin I.A. Pýt k ochevidnosti. – M.: Respýblika, 1993. – 432 s. [in Russian]
13. Qońyrbaeva K.M. Qazaq filosofıalyq oıy evoliýtsıasyndaǵy erkindik ideiasy: Monografıa. / Z.K. Sháykenova jáne S.E. Nurmuratovtyń jalpy redaktsıasymen. – Almaty: QR BǴM ǴK Filosophia, saıasattaný jáne dintaný institýty, 2013. – 216 b. [in Kazakh]
14. Mansurov N.B. Abaidyń kórkem sóz dúnesi // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy, №1, 2020. – B. 84–93. [in Kazakh]
15. Belger G. K. Gete jáne Abai. – Almaty: Jalyn, 1989. – 45-b. [in Kazakh]
16. Bıjanov A., Barlybaeva G.G. Abai v sovremennom mire // Kazahstanskaıa pravda, 17 ianvaria, 2020. [in Russian]
17. Esim Ǵ. Hakim Abai. – Astana: Foliant, 2012. [in Kazakh]
18. Nurmuratov S.E. Qazaq filosofıasy tarihy (ejelgi dáýirden qazirgi zamanǵa deın). Qazaqtyń aǵartýshylyq filosofıasy / Z.K. Sháykenova jáne S.E. Nurmuratovtyń jalpy redaktsıasymen. – Almaty: QR BǴM ǴK Filosophia, saıasattaný jáne dintaný institýty, 2015. – 388 b. [in Kazakh]
19. Qasym-Jomart Toqaev. Abai – rýhanı reformator // Egemen Qazaqstan. 10 tamyz, 2020. [in Kazakh]